

Doç. Dr. Nesrişah SAYLAN

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Fırat University, Faculty of Theology.
Elazığ, TÜRKİYE
nsaylan@firat.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5805-8630>
<https://ror.org/05teb7b63>

İbn Cinnî'nin el-Muhtesab Adlı Eserindeki Kıraatlerin Arap Diliyle İlişkisi

The Relationship of Variant Recitations in Ibn Jinni's Work Named Al-Muhtasab with the Arabic Language

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 29 Temmuz 2024 / 29 July 2024
Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Ekim 2024 / 30 October 2024
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık 2024 / 31 December 2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf | Citation

Saylan, Nesrişah. "İbn Cinnî'nin el-Muhtesab Adlı Eserindeki Kıraatlerin Arap Diliyle İlişkisi".
Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 7 (Aralık 2024), 1-15.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
*This article has been scanned by Turnitin.
No plagiarism detected.*

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nesrişah SAYLAN).

Telif Hakkı | Copyright

Telif hakkı yazara aittir. (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.
Copyright belongs to the author. Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Öz

İbn Cinnî'nin *el-Muhtesab fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-îzâhi anhâ* isimli kitabı, şâz kıraatler konusunda yazılan en kapsamlı eserlerden birisidir. İbn Cinnî, eserinde kıraat-i seb'a dışında bırakılarak şâz kategorisinde değerlendirilen okuyuşları ve onların hüccetlerini nakletmiştir. Müellif, şâz olarak nitelenen bu okuyuşların sahîh bir senede dayandığını, belağat ve fesahat bakımından kıraat-i seb'a'ya denk olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla bu eseri yazdığını belirtmiştir. Bu bağlamda *el-Muhtesab*'in şâz kıraatlerin hücceti niteliğinde alanında yazılmış ilk eserlerden biri olduğu söylenilebilir. İbn Cinnî, Arap dilindeki ilmi gücünü bu eserde kullanarak kıraatlerin tevcihinde Arap şiiri ve kelimadan, lehçelerden, sarf ve nahiv gibi Arap dili kaidelerinden çokça faydalanmıştır. Bu bağlamda naklettiği kıraatlerin çoğunluğunun dilsel hüccetlerle izah edildiği tespit edilmiştir. O, ayrıca kıyas, illet, delil gibi dil kaidelerinin tespitinde rol oynayan ilkeler bağlamında kıraatlerden yararlanmış ve kıraat vecihlerinden kaynaklanan belâğî manaları ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu çalışmada sarf, nahiv ve lügat alanında otorite olarak kabul edilen İbn Cinnî'nin bu ilmi birikimini kıraat-Arap dili çerçevesinde şâz kıraatlerin tevcihinde nasıl kullandığı örneklerle izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Şaz Kıraat, İbn Cinnî, el-Muhtesab, Arap Dili.

The Relationship of Variant Recitations in Ibn Jinni's Work Named Al-Muhtasab with the Arabic Language**Abstract**

Ibn Jinni's book titled *al-Muhtasab fi tabyîni wujuhi shawadhdhi al-qiraat wa al-izah anha*, is one of the most comprehensive and systematic works written on the subject of shâz recitations. In this work, Ibn Jinnî mentioned the recitations and their proofs that were excluded from the seven qirâât and evaluated in the category of shâz. The author stated that he wrote this work in order to reveal that these recitations, which are out of the recitation of seven readings and called shâz, are based on an authentic document and are equivalent to the seven recitations in terms of eloquence and fluency. In this context, his book *al-Muhtasab* is one of the first work written in its field as a grammatical apologia for shâzz qirâât. In this work, Ibn Jinni used his linguistic qualification in the Arabic language and made extensive use of Arabic poetry and the sayings, dialects, and Arabic language rules such as grammar and syntax in the selection of recitations. Also he provided theapologia for the recitations in the context of the principles that play a role in determining the rules of language such as qiyās, pretext and evidence, and tried to reveal the rhetorical meanings resulted from variant readings. In this study, it is attempted to explain how İbn Jinni's scientific features as a distinguished authority in the field of linguistic sciences are reflected in his approaches to the variant readings.

Keywords: Recitation, Shâz recitation, Ibn Jinnî, al-Muhtasab, Arabic language

Giriş

Bu çalışmada İbn Cinnî'nin (öl. 392/1002) *el-Muhtesab* adlı eserinde kıraatlerin tevcihinde kullanmış olduğu dilsel unsurlar örneklerle incelenerek kıraatlerin Arap dili ile olan ilişkisi ele alınmıştır. İbn Cinnî, Abbâsîler döneminde 322/934- 392/1002 yılları arasında yaşamıştır.¹ Tam ismi Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî en-Nahvî el-Lügavî olan İbn Cinnî, çeşitli nispetlerle tanınmıştır. O, nahiv ilmindeki bilgisinden dolayı nahvî,² doğduğu beldeye nispetle Mevsilî,³ lügat ilmindeki geniş bilgisi sebebiyle lügavî,⁴ babasının hizmet ettiği aileye nispetle Ezdî olarak

¹ Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nuzhetü'l-elibbâ fi tabakati'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm Samerrai (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 244; Yâkût el-Hamevî er-Rumî, *Mu'cemu'l-üdebâ İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib* (Beyrut: Daru'l-garbi'l-İslâmî, 1993), 4/1585; Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmet b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ-u ebnâ'i'z-zaman* (Beyrût: Dâr-u Sâdır, 1398), 3/248.

² Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn Alî b. Yusuf b. İbrâhîm b. Kiftî, *İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1406), 2/330; Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî Yâfi', *Mir'âtu'l-cenan ve 'ibratü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zaman* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1417/1997), 2/334.

³ Kemâleddin el-Enbârî, *Nuzhetü'l-elibbâ*, 244.

⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1585.

bilinmiştir.⁵ Lügat ve edebiyat alanındaki yetkinliği sebebiyle Ebü'l-Feth künyesiyle anılmıştır.⁶ İbn Cinnî'nin ilmî faaliyetleri incelendiğinde kıraat, lügat, nahiv, sarf ve edebiyat gibi alanlarda yetkin olduğu görülmüştür. Nahiv ilminin önde gelen âlimlerinden olan İbn Cinnî, nahvin temel kurallarını sistemli bir şekilde ortaya koyan ilk nahiv usulcüsü olmuştur. Müellif, dil kaidelerin tespit edilmesinde rol oynayan kıyas, illet ve delil gibi unsurları ve bunların arkasındaki felsefî ve mantıkî faktörlerin neler olduğunu tespit etmeye çalışmıştır.⁷ İbn Cinnî, sarf ilminde de büyük bir âlimdir. Onun bu alanda ilerlemesinin en önemli sebebi, hocası Ebû Alî el-Fârisî'dir (öl. 377/987). Nitekim o, hocasının kendisine sarf ile alakalı sormuş olduğu soruya gerekli cevabı verememesi üzerine bu ilim üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca o, sarf ilminin üstatlarından olan hocası Ebû Alî el-Fârisî'nin yanında kırk yıl civarında kalmış ve onun bilgisinden ve tecrübesinden yararlanarak bu ilimde ilerlemiştir.⁸

İbn Cinnî'nin Arap dili alanındaki yetkinliğiyle ilgili âlimler bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229) onun dil ve edebiyat alanındaki uzmanlığına "İbn Cinnî, lügat ve edebiyat alanında telif ettiği eserlerle öncekilere üstünlük sağlamış ve kendinden sonra gelenler de bu hususta onu geçememişlerdir" şeklindeki ifadeleriyle işaret etmiştir.⁹ İbnü'l-Kıftî (öl. 646/1248) de onun edebiyat alanında yetkin olduğunu ve mükemmel eserlerin sahibi olduğunu belirtmiştir.¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), onun nahiv ilminde otorite olduğunu ve eşsiz eserler yazdığını ifade etmiştir.¹¹ İbn Kesîr de onun bu özelliğine değinerek nahiv ve lügat ilminde benzersiz eserlerin sahibi olduğunu belirtmiştir.¹² Kemâleddîn el-Enbârî (öl. 577/1181) de İbn Cinnî'nin sarf alanındaki bilgisinin diğer ilimlerden daha çok olduğunu, bu alanda telif ettiği eserlerinin başkası tarafından yazılmadığını bildirmiştir.¹³ Süyûtî (öl. 911/1505) de buna benzer ifadelerle onun nahiv ve sarf ilmini en iyi bilenlerden biri olduğunu ve edebiyat alanında ise bir uzman olduğunu dile getirmiştir.¹⁴ Görüldüğü üzere İbn Cinnî'nin ilmi yetkinliğinin tek bir alanda olmadığı lügat, nahiv, sarf ve edebiyat gibi farklı ilim dallarını da kapsadığı birçok âlim tarafından ifade edilmiştir.

"İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb* Adlı Eserindeki Kıraatlerin Arap Diliyle İlişkisi" konusunda müstakil bir çalışma yapılmamıştır. İbn Cinnî ile alakalı Mehmet Yavuz'un "İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri", Bayram Demircigil'in "İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb*'inde Şâz Kıraatlere Yaklaşım",¹⁵ Nesrişah Saylan'ın "İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb*'inde Sahabeye Nisbet Edilen Kıraatler"¹⁶ ve "İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb* Adlı eserinde Şâz Kıraatlere Yaklaşım Metodunun

⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbahü'r-ruvât*, 2/335.

⁶ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/397.

⁷ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri", *Şarkiyat Mecmuası VIII* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 1998), 249-250.

⁸ Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhëtü'l-elibbâ*, 245-246.

⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1585.

¹⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbahü'r-ruvât*, 2/335.

¹¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdâd* (Beyrût: 1422/2002), 13/205.

¹² Ebu'l-Fida İsmâîl b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-turâsî'l-'Arabî, 1408), 11/379.

¹³ Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhëtü'l-elibbâ*, 244.

¹⁴ Ebû Bekr Celeleddîn b. Muhammed es-Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabâkâtî'l-lugâviyyîn ve'n-nuhât* (Beyrut: ts), 2/132.

¹⁵ Bayram Demircigil, "İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb*'inde Şâz Kıraatlere Yaklaşımı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/35 (2017), 79.

¹⁶ Nesrişah Saylan, İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb*'inde Sahâbeye Nispet Edilen Kıraatler, (İstanbul: Nida Akademi Yayınları, 2020).

İncelenmesi"¹⁷ adlı çalışmalar bulunmaktadır. Konumuz içerik bakımından İbn Cinnî'nin eserinde naklettiği kiraatlerin Arap dili ile ilişkisini, kiraatlerin ihticâcında kullandığı dilsel deliller gibi konuları ele almakta ve söz konusu çalışmalardan farklılık göstermektedir.

1. İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb*'i Kaleme Alması ve Şâz Kiraatleri Hücçetlendirmesi

İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb* adlı kitabı, şâz kiraatler konusunda telif edilen en kapsamlı eserlerden biri olarak görülmektedir. İbn Cinnî, mezkûr eserinde İbn Mücâhid'in yedi ile sınırlandırdığı kiraatler dışındaki okuyuşları zikrederek bunların hüccetini yapmıştır. İbn Cinnî'nin eserinde şâz kiraatlerin hüccetini yapmasıyla ilgili dini, ilmî ve hissi sebepler zikredilmiştir. Bu sebeplerden hissi olanı İbn Cinnî'nin üç ana kritere uymayan ve şâz olarak nitelenen kiraatleri okudukları için resmî olarak tövbe etmeye zorlanılan İbn Şenebûz (öl. 328/939) ve İbn Miksem (öl. 354/965) ile kurduğu ilişkinin neticesinde onlardan etkilenmesidir.¹⁸ Nitekim İbn Miksem, senedi sahîh olmayan ancak Mushaf hattına ve Arap diline uygun olan kiraatleri geçerli saymış ve bunları okutmuştur. İbn Şenebûz ise sahîh kiraatin şartlarını taşımayan Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ûd'un okuyuşlarını tercih etmiş ve bunları okutmuştur. İbn Miksem ve İbn Şenebûz; bu okuyuşlar sebebiyle eleştirilmiş, mahkemede yargılanmış ve hapse mahkûm edilmişlerdir.¹⁹ Şelebî'nin hissî olarak zikrettiği bu sebep İbn Cinnî'nin kriterlerine uygun değildir. Çünkü İbn Cinnî'nin eserlerinde ve yaklaşım biçimlerinde ne İbn Şenebûz'un ne de İbn Miksem'in kiraat tasavvurlarının bir etkisi ve yansıması yoktur. Bu sebeplerden dini olanı ise bu kiraatlerin yüce Allah (c.c.) katından indirilmesi ve Hz. Peygamber'den (s.a.s.) nakledilmesidir. Nitekim müellif, kiraat-i seb'a dışında kalan bu kiraatlerin senedinin Hz. Peygamber'e kadar ulaştığını belirtmiş²⁰ ve "وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ" "Peygamber size ne verirse onu alın"²¹ âyeti gereğince bu kiraatlere uyulması gerektiğini belirtmiştir.²² İlmî sebep ise İbn Cinnî, şâz kiraatlerin hüccetiyle ilgili bir çalışma yapılmamasının eksikliğini hissederek bu konuda bir eserin olması gerektiğini düşünmüş ve *el-Muhteseb* adlı eserini telif etmiştir.²³ Ayrıca hocası Ebû Alî el-Fârisî'nin bu konuyla ilgili çalışma yapmayı düşünmesi onun böyle bir eser yazmasının nedenlerinden bir diğeri olarak zikredilmiştir.²⁴ Nitekim İbn Cinnî'nin hocası Ebû Alî el-Fârisî yedi kiraatlerin hücceti bağlamında *el-Hüccce li'l-kurrâi's-seb'a* adlı eserini yazmış²⁵ ve bu kitabını, İbn Mücâhid'in *es-Seb'a* adlı eseri üzerine bina etmiştir. Ebû Alî el-Fârisî, zikri geçen eserin yanında şâz kiraatler konusunda da bir eser yazmak istemiş ancak bu isteğini gerçekleştirememiştir. Sonrasında

¹⁷ Nesrişah Saylan, "İbn Cinnî'nin El-Muhteseb Adlı Eserinde Şâz Kiraatlere Yaklaşım Metodunun İncelenmesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2022)".

¹⁸ Abdülfettâh İsmâil Şelebî, *Ebû Alî el-Fârisî*, (Cidde: Dârü'l-Matbûâtî'l-Hadîse, 1989), 330.

¹⁹ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-âsâr*, thk. Tayyar Altıkulaç, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 2/550-552; Tayyar Altıkulaç, "İbn Miksem el-Attâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/200-201; Tayyar Altıkulaç, "İbn Şenebûz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/376-377; Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kiraat İlmî*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 38.

²⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/32-33.

²¹ el-Haşr 59/7.

²² Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-izâhi anhâ*. thk. Alî en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şelebî. (Kahire: Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuunî'l-İslâmiyye, 1994), 1/33; Nesrişah Saylan, *İbn Cinnî'nin el-Muhteseb'inde Sahabeye Nisbet Edilen Kiraatler*, (İstanbul: Nida Akademi Yayınları, 2020), 39-41.

²³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/33-34.

²⁴ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 336.

²⁵ Ebû Ali Hasan b. Abdilğaffâr el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedruddîn Kahveci, Beşîr Cüveycâtî, (Beyrut: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, ts.)

öğrencisi İbn Cinnî, hocasının niyetlenip de gerçekleştiremediği bu görevi üstlenmiş ve şâz kıraatlerin hücceti konusunda *el-Muhteseb* adlı eseri yazmıştır.²⁶

İbn Cinnî, eserinin mukaddimesinde böyle bir çalışmayı yapmasındaki amacını şöyle ifade etmiştir: “Maksadımız şâz diye isimlendirilen bu kıraatlerin ne kadar kuvvetli olduğunu göstermek ve dil bilimi özelliklerini ortaya koyarak rivâyetlerin sahihliğini iyice yerleştirmektir.”²⁷ Bu ifadeleriyle İbn Cinnî, kıraat-i seb’a dışında kalan okuyuşların sahîh bir senede dayandığını, fesahat ve belağat bakımından yedi kiraate denk olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla bu eseri yazdığını belirtmiştir. Ayrıca okuyuşları yaygınlaştırma çabası içinde olmadığını, bu okuyuşların isnâdının Hz. Peygamber’e dayandığını ve bu okuyuşları terk etmemek gerektiğine işaret ederek şöyle demiştir: “Ancak biz bu kıraatleri namazda tilâvet esnasında genelin arasında yayılma endişesiyle okumasak da rivâyet ve dirâyet açısından câiz olan tüm kıraatlere uymaya özen gösteriyoruz ve şâz diye isimlendirilen bu kıraatlerin de kuvvetli olduklarına, bunları kabul etmenin Allah’ın (c.c.) emri olduğuna ve yüce Allah’ın onların gerekleriyle amel etmemizi istediğine inanıyoruz.”²⁸

2. İbn Cinnî’nin Kıraatlerin İhticâcında Kullandığı Dilsel Deliller

Kıraatlerin temellendirmesinde kullanılan ihticâc ifadesi “احتج” fiilinin mastarıdır. Bu kavram bir şeyi delillendirmek, temellendirmek, desteklemek anlamına gelmektedir.²⁹ İhticâc, kıraat farklılıklarının sahîhini zayıfından ayırarak sahîh kıraatleri tespit eden ve sahîh kategorisinde zikredilen bir vechi tercihte kiraatin isnâd, Mushaf hattı ve diğer tüm naklî ve dilsel hüccetleriyle temellendiren bir ilimdir.³⁰ İhticâc olgusu ihticac bi’l-kırâât ve ihticac li’l-kırâât olmak üzere iki çeşittir. İhticâc li’l-kırâât bir okuyuş vechinin tespit ve tercihinde isnad, Mushaf hattı, Arap dili, sarf -nahiv kaideleri, lehçe farklılıkları gibi dilsel hüccetler ile âyet, hadis, kıraat, Arap kelamı ve şiiri gibi nakli hüccetlerin gösterilmesidir. İhticâc bi’l-kıraat ise kıraatlerin ilim dalının herhangi bir meselesi için delil olarak kullanılmasıdır.³¹

Arap dili ve fonetiği alanında ilmi derinliğe sahip olan İbn Cinnî, Arap dilbilimi mütekaddimin son temsilcilerinden biridir. Kıraatlerin ihticâcında dilbilimsel olgulara geniş bir şekilde yer veren İbn Cinnî, temelde dilin istilâhî olduğunu savunmuş ancak dizim ve intizamdaki uyum ve ahengine karşı hayretini belirterek tevkifi olabileceğini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Bu tavrımız bizi hayret verici bir noktaya vardırırdı. Ben bu latif ve değerli dili incelediğimde içindeki hikmet, rıkkat ve zerafetten kendimi alamıyor ve sahip olduğum yaklaşımı bastıran bir zenginlik görüyorum. Öyleki, içimde bir ses, bu dil Allah tarafından tevkîfî olduğunu ve vahye dayandığını söyler.*”³² Bu durum Arap kelâmının en fasihini temsil eden Kur’ân kıraatinin sıhhati için temel kriterlerden biri addedilen, vucûhatın tevcih ve ihtiyâr safhalarında yoğun olarak kullanılan Arap dilbilimi

²⁶ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/4.

²⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/32-33.

²⁸ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/32-33.

²⁹ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü’l-lüğa ve sihâhü’l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attârî (Beyrût: Darü’l-ilm li’l-melâyîn, 1085), 1/304; Cemâluddîn b. Muhammed b. Manzûr, *Lisânü’l-Arâb* (Kahire: Darü’l-Meârif, 1119), 2/778-781.

³⁰ Abdülfettâh İsmâil Şelebî, *el-İhticâc li’l-kırâât* (Mecelletü Bahsi’l-İlmi ve’t-Turâsi’l-Arabî, ts.), 4/71-107; Nasr b. Ali eş-Şirazî İbn Ebû Meryem, *el-Müzâh fi vucûhi’l-kırâati ve ilelihâ*, thk. Ömer Hamdan el-Kubeysî (Cidde: Cemââtü’l-Hayriyye, 1414/1993), 1/19; Mehmet Ünal, “Bir Kıraat Terimi Olarak Hüccetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1, (2004), 70-71; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 363-364.

³¹ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 382-383.

³² Ebû’l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, (Kahire: Dârü’l-Kütübü’l-Mısriyye, 1913), 1/47.

olgusuna ayrı bir önem atfetmekte ve sonradan oluşturulduğu gerekçesiyle dilbilim kaideleriyle kıraatlerin hüccetlendirilmesi noktasındaki tereddütleri izale etmektedir. Bu bağlamda Arap dilbilimi, kıraatlerden sonra icad edilmiş değil önceden var olanı sistemleştirmiştir. Zira önce dil vardır, dilbilim onun himaye ve idamesi için sonradan teşekkül etmiştir.³³

Arap dilbilimi temelde kıyasa dayalı bir işleyiştir. Kıraat ilminde bu manada kıyâsın en fazla işletildiği alan, edâ kısmıdır. Özellikle Basra mektebine bağlı âlimlerde kıraatleri hüccetlendirmede rivayet ve sened önemsenmekle beraber yaygın kullanımda kıyâs ana konumdur. Ancak İbn Cinnî, Basra mektebine bağlı olmasına rağmen rivayet ve senedi önceleyen dilbilimciler arasında yer almaktadır. Nitekim o, “وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ” “Peygamber size ne veriyse onu alın”³⁴ âyeti gereğince kıraatte senedin varlığının yeterli olduğunu bildirmiştir.³⁵ Ayrıca İbn Cinnî şâz kıraatlerin hüccetlendirilmesinde birçok şiir ve bedevi sözlerinden delil getirirken Kur’an ve hadisten çok az istihadda bulunmuştur. Onun bu yaklaşımına bakılarak kendisinin kıraat vecihlerini hüccet kabul etmediği ya da Kur’ân kıraatini dilde hüccet kabul etmediğini söylemek zor olsa gerek zira kendisi gerek kıraat vecihleri olsun gerek hadis sözleri olsun senede dayanan ve naklî olana daima önem vermek gerektiğini söylemektedir.³⁶ Bu bağlamda İbn Cinnî, Hz. Peygamber’e (s.a.v) isnat edilen kıraat birikiminin hepsine başta Arap dilbilimi olmak üzere hüccet malzemeleriyle sahip çıkmak gerektiğini belirtmiştir. Ona göre kıraat ilmi sadece savtiyattan ibaret değildir. Bu ilim başlangıçtan günümüze kadar birçok ilmi birikim, edebiyat, belâğat ve ’caz gibi tarihi zenginlikleri de getirmiştir.³⁷

İbn Cinnî, eserinde kıraatlerin hüccetinde Arap şiiri ve kelamı, lehçeler, sarf ve nahiv kuralları gibi Arap diliyle ilgili unsurlara geniş bir şekilde yer vermiştir. Nitekim sarf, nahiv, lügat ve edebiyat alanlarında büyük bir otorite kabul edilen İbn Cinnî, bu alanlardaki ilmi gücünü kıraat ilminde de kullanarak bu görüşlerden çokça faydalanmıştır. Bu delilleri alt başlıklarda örneklerle inceleyelim.

3.1. Dil Âlimlerinin Görüşleri

İbn Cinnî, kıraatlerin tevcihinde Halîl b. Ahmed (öl. 175/791),³⁸ Sîbeveyh (öl. 180/796),³⁹ Kisâî (öl. 189/805),⁴⁰ ve Ferrâ (öl. 207/822)⁴¹ gibi Kûfe ve Basra dil ekolüne mensup birçok dil âliminden nakilde bulunmuş ve her iki ekole mensup âlimlerin görüşlerinden faydalanmıştır. Bu konuyla alakalı “قَالُوا أَيْنَكَ لِأَنْتَ يُوسُفُ”⁴² âyeti örnek verilebilir. Müellifin rivayetine göre Übey b. Kâ’b (öl. 33/654 [?]) mezkûr âyeti “أَيْنَكَ أَوْ أَنْتَ يُوسُفُ” şeklinde okumuştur. Bu okuyuşa göre anlamın “Muhakkak ki sen Yusuf’tan başkası değilsin, sen Yusuf’sun” şeklinde olduğunu ifade eden İbn Cinnî, sonrasında bu kıraatle ilgili dil âlimlerinin görüşlerine yer vererek okuyuşun tevcihini yapmıştır. Ona göre zikri geçen kıraatte “لِنْ” edatının haberinin hafzedilmesi, isminin nekre olması şartıyla câizdir ve Kûfe ekolüne mensup dil âlimlerinin görüşü de bu şekildedir. İbn Cinnî, bu görüşün güzel bir vecih olduğunu belirttikten sonra Basra ekolüne mensup dilcilerin görüşüne

³³ Aydın Kudat, “Kıraatleri Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara: 2016, 187.

³⁴ el-Haşr 59/7.

³⁵ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/33; Saylan, *İbn Cinnî'nin el-Muhteseb'inde Sahabeye Nisbet Edilen Kıraatler*, 39-41.

³⁶ Kudat, “Kıraatleri Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu”, 249.

³⁷ Aydın Kudat, “Kur’ân Kıraati ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine”, *Turkish Studies - Religion*, 15(1), 2020, 71.

³⁸ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/287.

³⁹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/284.

⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/15-17.

⁴¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/261.

⁴² Yûsuf 12/90.

de yer vermiş ve onlara göre ise “İN” edatının haberinin hafzedilmesi, ma’rife olması şartıyla mümkündür.⁴³ Örnekte görüldüğü üzere müellif, söz konusu kıraat vechine göre Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerine yer vermiş ve bu görüşler arasında Kûfe ekolünün görüşünün daha uygun olduğunu belirterek tercihte bulunmuştur. Bu durum Basra mektebine bağlı olan İbn Cinnî’nin kıraatlerin hüccetlendirilmesinde kendi ekolüne bağlılıkta taassup içerisinde olmayıp esnek bir bakış sergilediğini göstermektedir.

3.2.Arapça Şiir ve Deyimler

İbn Cinnî, kıraatlerin tevcihinde Arap şiiri ve kelamına çok geniş bir şekilde yer vermiştir. “فَذَكِّرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافً”⁴⁴ âyetinde geçen “صَوَافً” kelimesiyle ilgili kıraat veçhi bu duruma örnek verilebilir. Müellifin nakline göre Ebû Mûsâ el-Eş’arî (öl. 42/662-63), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), A’rec (öl. 117/735) ve Zeyd b. Eslem (öl. 136/754) mezkûr ifadeyi “صَوَافِي” şeklinde okumuştur. Bu kıraate göre ifade “Yüce Allah’ın rızasına ve itaatine has kılarak” anlamına gelmektedir. Müellif, ifadenin bu anlamda kullanılmasının delilini Arap şiirinden örnek vererek izah etmiştir:

“حَتَّى إِذَا مَا أَضْ دَا أَعْرَافَ كَالْكُودِنِ الْمَشْدُودِ بِأَوْكَافِ قَالَ الَّذِي عِنْدَكَ لِي صَوَافِي” (Nihayet semerle bağlanan acem atına benzer olduğunu görünce o, *sadece benimdir, bana hastır*, dedi).

Nitekim söz konusu beyitte geçen “صَوَافِي” “sadece benimdir, bana hastır” lafzı söz konusu kıraatle aynı anlamı ifade etmektedir.⁴⁵ Zikri geçen kıraate göre âyetin yorumlanması diğer kaynaklarda da yer almıştır. Örneğin Râzî (öl. 606/1210), şâz kıraatlerde “صَوَافً” kelimesinin “صَوَافِي” şeklinde okunduğunu ve buna göre âyetin “onları (kurbanlık hayvanları) üzerlerine anılan Allah’ın ismine Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece Allah’ın rızasına has kılarak boğazlayın” anlamına geldiğini belirtmiştir.⁴⁶ Kurtubî (öl. 671/1273) de aynı şekilde bu kıraate göre âyetin anlamının “Kurbanlık hayvanları başkalarının adını Allah’a ortak olarak anmadan sadece O’nun adına kesiniz” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Bu örnekte müellif, söz konusu kıraate göre âyetin anlamını naklettikten sonra Arap şiirinden delil getirerek bu manayı desteklemiştir.

3.3.Lehçeler

İbn Cinnî, kıraatlerin tevcihinde lehçelerden de delil getirmiştir. Bu metotta İbn Cinnî, naklettiği kıraat vechilerinin nedeninin lehçesel farklılıktan kaynaklandığını ve bu okuyuşların câiz olduğunu, bunların hatalı okuyuşlar olarak nitelenmesinin uygun olmadığını belirtmiştir. Sözelimi İbn Cinnî, “حَتَّى حِينٍ”⁴⁸ ifadesiyle ilgili kıraat farklılığını naklederken bu duruma işaret etmiştir. Naklettiğine göre Hz. Ömer (öl. 23/644) bir kişinin mezkûr âyeti “عَتَّى حِينٍ” şeklinde okuduğunu işittiğinde ona “bu şekilde sana kim okuttu” diye sormuştur. İbn Mes’ûd’un okuyuşunun bu şekilde olduğunu öğrenince ona “Yüce Allah Kur’ân’ı Arapça olarak Kureyş lehçesiyle indirmiştir. Kur’ân’ı insanlara Hüzeyl lehçesiyle değil Kureyş lehçesiyle okutun” demiştir. İbn Cinnî, bu rivâyeti naklettikten sonra mahrec yakınlığı sebebiyle Arapların bu şekilde iki harfi birbiri yerine kullandığını ve bu okuyuşların lehçesel farklılıktan kaynaklandığını belirtmiştir. “إِذَا بُعِثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ”⁴⁹ âyetinde geçen “بُعِثِرَ” ifadesinde de buna benzer durumun

⁴³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/349.

⁴⁴ el-Hac 22/36.

⁴⁵ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/81-82.

⁴⁶ Ebû Abdullah Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Lübnân: Dâru'l-fikr, 1981), 23/37.

⁴⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin lima tedammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân* (Beyrut: Müessesetu'r-risale, 2006), 14/396.

⁴⁸ Yûsuf 12/35.

⁴⁹ el-Âdiyât 100/9.

olduğuna dikkat çeken müellif, “بُعْتِرَ” yerine “بُحْتِرَ” lafzının kullanıldığını haber vermiştir. İbn Cinnî, lehçesel farklılıktan kaynaklanan bu kıraat vechini naklettikten sonra söz konusu âyette geçen “حَتَّى” kelimesinin kullanım bakımından daha yaygın olduğunu ancak diğer vechin de câiz olduğunu bildirmiştir.⁵⁰

İbn Cinnî, bazen lehçesel farklılıktan kaynaklanan okuyuş vechleri arasında tercihte bulunmuştur. “وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ”⁵¹ âyetinde geçen “بُشْرًا” kelimesiyle ilgili kıraat ihtilafı bu konuya örnek verilebilir. Müellif, söz konusu ifadeyle ilgili “نُشْرًا”, “بُشْرًا”, “بُشْرِي”, “بُشْرِي” ve “نُشْرًا” şeklinde beş kıraat farklılığı nakletmiştir.⁵² İbn Cinnî, bu okuyuşlardan “نُشْرًا” şeklindeki okuyuşun çoğunluğun kıraati olan “نُشْرًا” kelimesinin tahfif edilmesiyle oluştuğunu belirterek çoğunluğun kıraatiyle aynı olduğuna işaret etmiştir. Müellif, bu okuyuşlar arasında tercihte bulunarak en fasih olanının “نُشْرًا” şeklindeki çoğunluğun kıraati yani kıraat-i seb‘a’da yer alan okuyuş olduğunu belirtmiştir. O, bu kıraatin fasih olma nedenini de Hicazlıların lehçesi olmasıyla izah etmiştir. Tahfifli okuyuşun ise Temîm lehçesi olduğunu bildirmiştir.⁵³ Görüldüğü üzere müellif, kıraat vechleri arasındaki “أَفْصَحُ” (daha fasihtir) ifadesiyle tercih ettiği kıraatin delilini Hicaz lehçesi olmasıyla açıklamıştır. Bu durum onun diğer lehçeler arasında Hicaz lehçesine göre okuyuşu tercih nedeni olarak kabul ettiğini göstermektedir.

3.4. Sarfla İlgili Okuyuş Farklılıkları

İbn Cinnî, kıraatleri naklederken sarf kaidelerinden delil getirerek kıraatin tevcihini yapmıştır. Bu kaideleri örneklerle inceleyelim.

3.4.1. Vezin Farklılığından Kaynaklanan Okuyuşlar Hakkındaki Açıklamaları

İbn Cinnî, kıraat vechlerinin bir kısmının nedenini vezinlerinin farklı olmasıyla izah etmiştir. Bu bağlamda “أَوْ مُنْذَخَلًا”⁵⁴ ifadesiyle ilgili Übey b. Ka‘b’dan nakledilen “أَوْ مُنْذَخَلًا” şeklindeki okuyuş örnek verilebilir.⁵⁵ Müellif, bu okuyuşa göre ifadenin “أَنْدَخَلَ” vezninden türediğini belirtmiş ve bu durumun delilini Arap şiiriyle yapmıştır:

“وَلَا يَدِي فِي حَمِيَّتِ السُّكْنِ تَنْدَخَلُ” (Elim evin sığınağına girmeyecek)

Nitekim beyitte geçen “تَنْدَخَلُ” lafzının da “أَنْدَخَلَ” vezninden türediğine ve “أَوْ مُنْذَخَلًا” kıraatinde de benzer bir kullanım olduğuna işaret etmiştir. İbn Cinnî, söz konusu kıraate göre kelimenin “مُنْفَعِلُ” vezninde olmasının şâz olduğunu çünkü bu kelimenin sülâsî kullanımının müteaddî olmadığını bildirmiştir.⁵⁶ İbn Cinnî’nin nakletmiş olduğu mezkûr kıraat, diğer kaynaklarda da zikredilerek bu okuyuşun vezin farklılığından kaynaklandığına işaret edilmiştir. Nitekim Ebû Hayyân, söz konusu kıraatin “أَنْدَخَلَ” vezninden türediğini belirtmiş ve Arap şiirinden örnek vererek bu kıraatin tevcihini yapmıştır.⁵⁷

⁵⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/343.

⁵¹ el-A‘raf 7/57.

⁵² İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/255. Ayrıca bkz. Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nehhâs, *İ‘râbü’l-Kur‘ân* (Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, 2008), 309; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 14/144-145.

⁵³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/255.

⁵⁴ et-Tevbe 9/57.

⁵⁵ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/295; Ayrıca bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Nasr el-Kirmânî, *Şevazzü’l-kırâât* (Beyrut: Müessesetu’l-belağ, ts), 217; Ebü’l-Beka Muhibbuddîn Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî, *İ‘râbü’l-kırââtî’ş-şevâz* (Beyrut: Âlemu’l-kutub, 1417), 1/622.

⁵⁶ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/295.

⁵⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endülüsî, *Bahru’l-muhît* (Beyrût: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1993), 5/56.

3.4.2. Mastar Veznindeki Okuyuş Farklılıkları Hakkındaki Açıklamaları

İbn Cinnî, kıraatleri naklederken mastar veznindeki okuyuş farklılığıyla ilgili vecihlere de yer vermiştir. “وَإِنْ خَفْتُمْ عَائِلَةً”⁵⁸ âyeti bu konuya örnek verilebilir. Naklettiğine göre mezkûr âyette geçen “عَائِلَةً” kelimesini İbn Mes’ûd (öl. 32/652-53) ve Alkame (öl. 62/682) “وَإِنْ خَفْتُمْ عَائِلَةً” şeklinde okumuştur.⁵⁹ İbn Cinnî, söz konusu kıraate göre ifadenin “فَاعِلَةً” vezninde mastar konumunda olduğunu belirtmiş ve “وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ”⁶⁰ âyetinde de benzer durumun olduğuna işaret ederek mezkûr kıraati bu ayetle delillendirmiştir. Nitekim âyette zikredilen “خَائِنَةٍ” lafzıyla ilgili vecihlerden birisi de bu kelimenin mastar olmasıdır.⁶¹ Görüldüğü üzere müellif, naklettiği kıraatin tevcihini mastar veznindeki okuyuş farklılığıyla izah etmiş ve başka bir ayetteki kullanımdan delil getirerek bu vechi desteklemiştir.

3.4.3. Müzekkerlik ve Müenneslikle İlgili Okuyuşlar Hakkındaki Açıklamaları

İbn Cinnî, kıraatleri aktarırken müzekker veya müennes okunmasıyla ilgili vecihleri de zikretmiştir. “إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً”⁶² âyeti bu konuyla ilgili örneklerdendir. Onun nakline göre Muâz b. Hâris(öl. 37/657 [?]) ve Ebû Ca’fer (öl. 130/747-48) mezkûr âyette geçen “صَيْحَةً وَاحِدَةً” ifadesini “صَيْحَةً وَاحِدَةً” şeklinde merfû okumuştur.⁶³ İbn Cinnî’ye göre “كَانَتْ” fiilinin müennesliği sebebiyle “صَيْحَةً وَاحِدَةً” ifadesinin “صَيْحَةً وَاحِدَةً” olarak merfû okunması, Arap dili kaidelerine uygun değildir. Ayrıca müellif, söz konusu kıraatin “مَا قَامَتْ إِلَّا هُنْدٌ” şeklindeki Arap kelamıyla desteklenmesinin de doğru olmadığını belirtmiştir. Çünkü doğru olan ifade “مَا قَامَ إِلَّا هُنْدٌ” şeklindedir. İbn Cinnî, bu ifadenin aslında “مَا قَامَ أَحَدٌ إِلَّا هُنْدٌ” anlamına geldiğini dolayısıyla fiilin lafzının müzekker kullanıldığını belirtmiştir. Buna göre “أَنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً” âyetinden çıkarılan mânâ “فَقَدْ كَانَتْ صَيْحَةً وَاحِدَةً” takdirinde olduğu için bu fiil, lafzın zahirine hamledilerek müennes kullanılmıştır. Ayrıca müellif, buna benzer okunuşların olduğunu da belirtmiştir. Mesela “فَأَصْبَحُوا لَا تَرَى إِلَّا مَسَاكِينَهُمْ”⁶⁴ âyetindeki “يُرَى” fiilinin Hasan-ı Basrî’nin kıraatinde “فَأَصْبَحُوا لَا تَرَى إِلَّا مَسَاكِينَهُمْ” şeklinde müennes kullanıldığını ifade etmiştir.⁶⁵ Bazı âlimler ise söz konusu kıraatler arasında tercihte bulunmuştur. Taberî, “صَيْحَةً وَاحِدَةً” şeklindeki okunuşun daha doğru olduğunu belirterek bu iki okuyuş arasında mansûb okunuşu tercih etmiştir.⁶⁶ Taberî’nin bu okuyuşu tercih etmesinin nedeni onun kıraat tasavvurundan kaynaklanmaktadır. Nitekim Taberî, Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam merkezlerindeki kurrânın dışındaki okuyuşları muteber kabul etmemiştir. Dil âlimlerinden Ferrâ ise bu ifadenin mansûb ve merfû okunmasının câiz olduğunu belirterek bu

⁵⁸ et-Tevbe 9/28.

⁵⁹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/287; Ayrıca bkz. Ebû’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavamizi’t-tenzîl ve uyuni’l-ekâvil fi vucûhi’t-te’vîl* (Riyad: Mektebetu’l-Ubeykân, 1998), 3/31; Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhît*, 5/29.

⁶⁰ el-Mâide 5/13.

⁶¹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/287.

⁶² Yâsîn 36/29.

⁶³ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/206-207; Ayrıca bkz. Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân* (Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, 1983), 2/375; Ebû Ca’fer b. Cerir Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’l-Hicr, 2001), 19/28; Ebû’l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Cezerî, *en-Neşr fi’l- kıraâti’l-’aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba’ (Beyrût: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts), 2/353; Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâf-u fuzalâi’l-beşer fi’l- kıraâti’l-erbeate aşer*, thk. Enes Mahrah (Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, 2011), 466.

⁶⁴ el-Ahkâf 46/25.

⁶⁵ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/206-207.

⁶⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/428.

durumu “تَجَارَةٌ”⁶⁷ âyetiyle delillendirmiştir. Çünkü bu âyette de kıraat âlimleri “تَجَارَةٌ” kelimesini mansûb ve merfû olarak iki şekilde okumuştur.⁶⁸

3.4.4. Tekil ve Çoğul Okuyuşlar Hakkındaki Açıklamaları

İsimler tekil veya çoğul okunmasıyla ilgili kıraat vecihleri bulunmaktadır. İbn Cinnî, kıraatleri naklederken bu vecihlere de yer vermiştir. Bu vecihlerle ilgili “فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ”⁶⁹ âyetinde geçen “فُرَّةٌ أَعْيُنٌ” ifadesi örnek verilebilir. Müellifin rivayetine göre Nebi (s.a.s.), Ebü'd-Derdâ (öl. 32/652), İbn Mes'ûd ve Ebû Hüreyre (öl. 58/678) zikri geçen ifadeyi “فُرَاتٌ أَعْيُنٌ” şeklinde çoğul okumuştur.⁷⁰ İbn Cinnî'ye göre mastar ve cins isim olan “فُرَّةٌ” kelimesinin çoğul şeklinde kullanımının kıyasa uygun olmadığı ancak çeşitlilik mânâsında “فُرَاتٌ” şeklinde cem' kullanılmasının câiz olduğudur. “وَبَيْنَنَا حُرُوبٌ” şeklindeki Arap kelamından örnek vererek bu durumu izah eden müellif, “حُرُوبٌ” lafzında da benzer bir kullanımın olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca her iki kıraat vechinin sahîh olduğunu, “فُرَّةٌ” kelimesinin çoğul konumunda olan “أَعْيُنٌ” lafzına izâfet edildiğini ve bu kullanımın ifadeye güzellik kattığını belirtmiştir.⁷¹ Görüldüğü üzere İbn Cinnî, cumhur kurrânın kıraatinde yani kıraat-i seb'a'da tekil olan bu kelimenin sahâbilere nisbet edilen okuyuşlarda çoğul olduğunu belirtmiş ve bu iki kıraat vechinin sahîh olduğunu Arap dili kaidelerinden örneklerle izah etmiştir.

3.4.5. Malûm veya Meçhûl Okuyuşlar Hakkındaki Açıklamaları

İbn Cinnî, kıraatlerin naklinde fiilin malûm veya meçhûl okunmasıyla ilgili vecihlere de değinmiştir. Sözelimi İbn Cinnî bu duruma “وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحَىٰ”⁷² âyetinin İbn Mes'ûd tarafından “وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحَىٰ” şeklinde malûm sığayla okunmasını örnek olarak zikretmiştir. Müellif, İbn Mes'ûd'un okuyuşuna göre fâilin gizli olduğunu ve âyetin takdîrinin “وَأَنْ يُحْشَرَ اللَّهُ النَّاسُ” şeklinde olduğunu bildirmiştir. İbn Cinnî, bu şekilde bir kullanımın “وَبِیَوْمٍ نَّحْشُرُهُمْ جَمِيعًا”⁷³ âyetinde de görüldüğünü belirterek zikri geçen kıraatin tevcihini başka bir âyetle yapmıştır.⁷⁴ Bu örnekte görüldüğü üzere müellif, söz konusu kıraate göre fiilin malûm konumunda olduğunu belirtmiş ve böyle bir kullanımın benzerini başka bir âyetteki kullanımdan örnek vererek izah etmiştir.

3.5. Nahivle İlgili Okuyuş Farklılıkları

İbn Cinnî kıraatlerin tevcihinde nahivle alakalı okuyuş farklılıklarından da delil getirmiştir. Bu konuyu örneklerle inceleyelim.

3.5.1. Mübteda veya Haber Konumunda Olması

İbn Cinnî, kıraatlerin tevcihinde i'rabla bağlantılı olarak lafzın mübteda veya haber konumunda olmasıyla alakalı vecihlere yer vermiştir. Nakledildiğine göre “وَأَمَّا الْعُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ”⁷⁵ âyeti, Ebû Sâid el-Hudrî'nin (öl. 74/693-94) kıraatinde “وَأَمَّا الْعُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَانِ” şeklinde, müellif, mezkûr ifadenin “مُؤْمِنَانِ” şeklinde merfû konumunda olmasını iki şekilde izah

⁶⁷ en-Nisâ 4/29.

⁶⁸ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/375.

⁶⁹ es-Secde 32/17.

⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/174; Ayrıca bkz. Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'* (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 119, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Âtiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-veciz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 4/363.

⁷¹ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/174.

⁷² Tâhâ 20/59.

⁷³ Yûnus 10/28.

⁷⁴ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/54-55.

⁷⁵ el-Kehf 18/80.

etmiştir. Birincisi “فَكَانَ هُوَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَانِ” cümlesindeki gibi “كَانَ” ifadesinin ismi “الْعَلَامَ” kelimesine dönen zamirdir. “أَبَوَاهُ مُؤْمِنَانِ” ifadesi ise “كَانَ” lafzının haberidir. İkinci vecih ise “كَانَ” lafzının ismi zamirü’ş-şe’n, haberi “أَبَوَاهُ مُؤْمِنَانِ” ifadesidir. Buna göre ifadenin takdiri “فَكَانَ الْحَدِيثُ أَوْ الشَّأْنُ أَبَوَاهُ” şeklindedir. Ayrıca İbn Cinnî, bu ikinci vecihte zamirü’ş-şe’n bulunduğu için sonraki cümlede yani haberinde ihtiyaç duymaması sebebiyle zamirin bulunmadığını ifade etmiştir.⁷⁶ Ayrıca müellif, zikredilen kıraate göre vecihleri naklettikten sonra bu durumu Hz. Peygamber’in sözünden örnek vererek izah etmiştir. O, bu ifadedeki benzer durumun “كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ” “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi ve Hıristiyan yapar” şeklindeki Hz. Peygamber’in sözünde bulunduğunu söylemiş ve bu ifadede üç vecihin bulunduğuna işaret etmiştir. Birinci vecih “كَانَ” lafzının ismi zamir olup “أَبَوَاهُ” ifadesi mübtedâ, “اللَّذَانِ” ise “كَانَ” nin haberidir. İkinci vecih “أَبَوَاهُ” lafzı mübtedâ, “هُمَا اللَّذَانِ يَهُودَانِيهِ” ifadesi ise cümle olarak haber konumundadır. Bu cümlede kendi içinde “هُمَا” mübtedâ, “اللَّذَانِ” haberdir. “أَبَوَاهُ هُمَا اللَّذَانِ يَهُودَانِيهِ وَيُنَصِّرَانِيهِ” ifadeleri “كَانَ” lafzının haberidir. Üçüncü vecih ise “كَانَ” lafzının ismi zamirü’ş-şe’n ve sonrası haber konumunda olmaktadır.⁷⁷ İbn Cinnî’den sonraki müfessirler söz konusu âyetin tefsirinde bu kıraat vecihlerini zikretmiş ve âyetin tevili bu göre yapmışlardır.⁷⁸

3.5.2. Sıfat Konumunda Olması

İbn Cinnî, kıraatleri naklederken sıfat konumunda olmasıyla ilgili vecihlere de değinmiştir. Bu bağlamda “هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ”⁷⁹ âyeti örnek verilebilir. Rivayete göre mezkûr âyette geçen “الْقَيُّومُ” kelimesi Hz. Osman’ın kıraatinde “الْقَيَّامُ” şeklindedir. Bu okuyuşa göre ifadenin “قَامَ يَقُومُ” fiilinden türeyerek “الغَيْدَاقُ” ve “الْبَيْطَارُ” gibi “فَيْعَالٌ” vezninde sıfat olduğunu belirten İbn Cinnî, söz konusu kelimenin aslının “قَيَّوَامٌ” lafzı olduğunu, “و” harfinin “ي” harfine idğam edilerek “الْقَيَّامُ” şekline dönüştüğünü bildirmiştir. Müellif, Arap kelimelerinde de buna benzer kullanımların olduğunu işaret ederek “الدَّارُ” lafzını örnek olarak vermiştir. Bu lafzın aslının “دَيَّوَارٌ” olduğunu ve bu kelimedeki “و” harfinin “ي” harfine çevrilerek “دَيَّارٌ” şekline dönüştüğünü bildirmiştir. Ayrıca İbn Cinnî, bazı lehçelerde bu kullanıma benzer olarak kelimenin aslındaki “و” harfinin “ي” harfine dönüştürüldüğüne işaret etmiş ve Hicaz lehçesinde “الصَّوَّاعُ” kelimesinin “الصَّيَّاعُ” şeklinde okunmasını örnek olarak zikretmiştir.⁸⁰

3.5.3. Hal Konumunda Olması

İbn Cinnî, kıraatlerin tevcihinde i’rab ile bağlantılı olarak hâl konumunda olmasıyla ilgili vecihlere de yer vermiştir. “وَسَجْرَةٌ تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ”⁸¹ âyetinde geçen “تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ” ifadesiyle alakalı kıraat vecihi bu konuyla ilgilidir. Müellifin nakline göre zikri geçen ifadeyi Zührî (öl. 124/742), Hasan-ı Basrî ve A’rec “ت” harfini zammeleyip ve “ب” harfini fethalayarak “تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ” şeklinde okumuştur.⁸² Müellif, bu kıraate göre “yağ” kelimesinin başındaki “ب” harfinin hâl konumunda bulunduğunu ve âyetin “ağaç bünyesinde bulunan yağ ile birlikte yetişir” anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁸³ Bu konuyla ilgili bir diğer örnek “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ”⁸⁴

⁷⁶ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/33.

⁷⁷ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/33.

⁷⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, s. 3/607; Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhîr*, 6/146.

⁷⁹ Âl-i İmrân 3/2.

⁸⁰ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/151-152.

⁸¹ el-Mü’minûn 23/20.

⁸² İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/88. Ayrıca bkz. Kirmânî, *Şevâzzü’l-kırâât*, 333; İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, 4/140; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 15/29.

⁸³ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 2/88-89.

⁸⁴ Kâf 50/19.

âyetidir. Nakledilen rivâyete göre Hz. Ebû Bekir, vefat anında zikri geçen âyeti “ وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ ” “Hak olan baygınlık ölüm ile gelmiş olacaktır” şeklinde okumuştur. İbn Cinnî, Hz. Ebû Bekir'in okuyuşuna göre “ب” harfinin iki konumda olduğunu ifade etmiştir. Birincisi “جُنْتُ بِرَبِّي” “Zeyd'i getirdim” ifadesinde olduğu gibi “ب” harfinin “وَجَاءَتْ” fiiline müteallık olmasıdır. İkincisi ise hazfedilmiş bir fiile müteallık olarak hâl konumunda olmasıdır. Buna göre âyetin takdirinin “ وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ وَمَعَهَا الْمَوْتُ ” “Hak olan baygınlık ölüm ile gelmiş olacaktır” şeklinde olduğunu belirttikten sonra bu durumu Arap kelimelerinden “خَرَجَ بِثِيَابِهِ” ifadesiyle örneklendirmiştir. Bu ifadenin “وَثِيَابُهُ عَلَيْهِ” “Kıyafetleri üzerinde, kıyafetleriyle” takdîrinde olmasının da bu bağlamda olduğunu bildirmiştir. Ayrıca İbn Cinnî, “فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ”⁸⁵ âyetinde de bu durum söz konusu olduğunu ifade ederek kıraatin vechini başka bir âyetle delillendirmiştir. Burada “فِي زِينَتِهِ” “Ziyneti içinde” ifadesinin takdiri “وَزِينَتُهُ عَلَيْهِ” “Ziynetleri üzerinde, ziyenetleriyle” şeklindedir.⁸⁶

3.5.4. Edatlarla İlgili İ'rab Vecihleri

İbn Cinnî, edatların tahfif ve teşdid ile okunmaları, telaffuzu farklı edatların birbiri yerine kullanılmaları gibi edatlarla ilgili kıraat vecihlerine de yer vermiştir. “ وَلَا تُكَلِّمُونَ أَنَّهُ كَانَ قَرِيبٌ مِنْ ”⁸⁷ âyeti bu duruma örnek verilebilir. Rivâyete göre mezkûr âyet “ وَلَا تُكَلِّمُونَ ”, “ وَلَا تُكَلِّمُونَ أَنَّهُ ” olarak üç şekilde okunmuştur. İbn Cinnî, söz konusu âyetle ilgili kıraat vecihlerini naklettikten sonra bu edatın “إِن” şeklinde okunmasını İbn Mes'ûd'un “ وَلَا تُكَلِّمُونَ ” “إِنَّهُ” şeklindeki okuyuşuyla delillendirmiştir. Ona göre İbn Mes'ûd'un söz konusu âyeti “إِنَّهُ” ifadesi olmaksızın okuması, bu cümlenin isti'nâf yani başlangıç cümlesi olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı “إِنَّهُ” şeklindeki kesreli okuyuş daha uygundur.⁸⁸ Görüldüğü üzere İbn Cinnî, mezkûr âyetin “إِنَّهُ” edatıyla okunuşunu “أَحَقُّ” (daha evla) ifadesiyle tercih etmekte ve bu tercihinin sahâbenin okuyuşuyla delillendirmektedir.

Bu konuyla ilgili bir diğer örnek “فَأَلَوْا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثْنَا”⁸⁹ âyetinde geçen “مَنْ بَعَثْنَا” ifadesidir. İbn Cinnî'nin nakline göre zikri geçen ifadeyi Hz. Alî “مَنْ بَعَثْنَا” şeklinde okumuştur.⁹⁰ İbn Cinnî, Hz. Alî'nin kıraatine göre âyetin “يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا” takdirinde olup “Mezarımızdan çıkarıp diriltilmemizden dolayı vay halimize” anlamına geldiğini bildirmiştir. Müellif, “ يَا وَيْلِي مَنْ أَخَذَكَ مِنِّي ” “Sana acıyorum” şeklindeki Arap kelimelerinde de benzer ifadelerin olduğunu belirterek bu kıraatin tevcihinin Arapların kullanımdan örneklerle yapmıştır. Nitekim bu ifadelerde geçen “مِنْ” edatları “وَيْلٌ” ve “تَأْلَمِي” lafızlarına müteallıktır. Hz. Ali'nin kıraatinde de “مِنْ بَعَثْنَا” ifadesindeki “مِنْ” edatı “وَيْلٌ” lafzına müteallıktır. Ayrıca İbn Cinnî, Hz. Ali'nin okuyuşuna göre ikinci bir vecih olarak “مِنْ بَعَثْنَا” ifadesinin “وَيْلَنَا” lafzından hâl olduğunu ve müteallıklığın mahzûf olduğunu ifade etmiştir.⁹¹

Sonuç

İbn Cinnî; kıraat, lügat, nahiv, sarf ve edebiyat gibi ilim dallarında dönemin önde gelen âlimlerinden biridir. O, bu alanlarda kendisinden sonrakilere kaynaklık edecek çok değerli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerden biri de *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâhi anhâ'* dir. Bu eser, şâz kıraatler konusunda yazılan en sistemli ve kapsamlı kitaplardan biridir.

⁸⁵ el-Kasas 28/79.

⁸⁶ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/283-284.

⁸⁷ el-Mü'minûn 23/108-109.

⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/98.

⁸⁹ Yâsîn 36/52.

⁹⁰ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/213; Ayrıca bkz. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân*, 126; Kirmânî, *Şevâzzü'l-kırâât*, 401, Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 7/325.

⁹¹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/213.

Müellif, bu eserinde İbn Mücâhid'in yedi ile sınırlandırdığı kıraatler dışındaki okuyuşları zikrederek şâz olarak nitelenen bu okuyuşların hüccetini yapmıştır. Kıraatlerin ihticâcında dilbilimsel olgulara geniş bir şekilde yer veren İbn Cinnî, temelde dilin istilâh olduğunu savunmuş ancak dizim ve intizamdaki uyum ve ahengine karşı hayretini belirterek tevkifi olabileceğini de belirtmiştir. O, kıraatlerin hüccetinde Arap şiiri, deyimler, lehçeler, sarf ve nahiv kuralları gibi Arap diline ait unsurlardan geniş bir şekilde faydalanmıştır. Zira kıraat ilmi, Kur'ân'ın lafzıyla ilgili olduğu için Arap diliyle ilişkilidir. Özellikle Arap dilinin sarf ve nahiv kaideleri, lehçesel farklılıklar kıraatler için ehemmiyet arz etmektedir. Bu bağlamda sarf kaideleri açısından isim ve fiillerin farklı biçimlerde okunması, lafızların âyetteki konumları sebebiyle farklı şekillerde okunmalarına sebep olan nahiv ile alakalı kurallar ve lehçeler sebebiyle ortaya çıkan vecihler, kıraatlerle ilgili konular arasında yer almaktadır.

İbn Cinnî, Arap dilindeki ilmî gücünü kullanarak eserinde Arap diliyle alakalı konulara geniş bir şekilde yer vermiş ve zikrettiği kıraatlerin hemen hemen hepsini dilsel hüccetlerle izah etmiştir. O, kıraatlerin tevcihinde dil kaidelerin tespit edilmesinde rol oynayan sebep, kıyas, delil gibi ilkeleri kullanmış ve kıraat ihtilaflarının arkasındaki belâğî manaları ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Özellikle Basra mektebine bağlı âlimlerde kıraatlerin hüccetlendirmesinde kıyâs ana konumdadır. Ancak İbn Cinnî, Basra mektebine bağlı olmasına rağmen rivayet ve senedi önceleyen dilbilimciler arasında yer almaktadır. Ayrıca İbn Cinnî, kıraatlerin naklinde kelimelerin anlamlarıyla beraber lafzi niteliklerine de vurgu yaparak, Arapça kaidelerden faydalanmış; kıraat vecihleriyle alakalı sarfî ve nahvî izahlarda bulunmuş ve bu vecihlerle ilgili dilsel kuralları açıklamıştır. Bu durum *el-Muhteseb* adlı eserin Arap dilindeki farklı kullanımların tespit edilmesi bakımından mühim bir kaynak olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca İbn Cinnî'nin Arap dilindeki birtakım kullanımlar üzerinden kıraatleri temellendirme yoluna gittiğini, kıraatleri izaha çalışırken Arap dilinin ifade ve üslup özelliklerini esas aldığını göstermiştir. Bu durum İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb* adlı kitabının kıraat-Arap dili ilişkisi açısından da önemli bir eser olduğunu göstermektedir.

Kaynakça/References/المصادر

- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Miksem el-Attâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Şenebûz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî. *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kirâati'l-erbeate aşer*. thk. Enes Mahrâh. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attârî. 6 Cilt. Beyrût: Darü'l-ilm li'l-melâyîn, 1085.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Demircigil, Bayram. "İbn Cinnî'nin el-Muhteseb'inde Şâz Kıraatlere Yaklaşımı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19/35. 2017. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/316806>
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, Alî Muhammed Muavvîd. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. nşr. Beşâr Avvâd. Beyrût: 1422/2002.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1913.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-izâhi anhâ*. thk. Alî en-Necdî Nâsîf, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâ'il Şelebî. 2 Cilt. Kahire: Meclisü'l-A'lâ li's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1994.
- İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali eş-Şirazî. *el-Müzâh fi vücûhi'l-kirâati ve ilelihâ*. thk. Ömer Hamdan el-Kubeysî. Cidde: Cemââtü'l-Hayriyye, 1414/1993.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâ'z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Dâru Sâdir, 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Alî Şîrî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1408/1988.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn b. Muhammed. *Lisânü'l-Arâb*. Kahire: Darü'l-Meârif, 1119.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Alî. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*. thk. Alî Muhammed Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Kiftî, Ebû'l-Hasan Cemâluddîn Alî b. Yusuf b. İbrâhîm. *İnbahür-ruvât ala enbahî'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1986.
- Kemâleddin el-Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakati'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm Samerrai. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr. *Şevâzzü'l-kirâât*. thk. Şimrân el-Acelî. Beyrût: Müessesetü'l-Belâğ, ts.
- Kudat, Aydın. "Kıraatleri Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: 2016.
- Kudat, Aydın. "Kur'ân Kıraati ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine", *Turkish Studies - Religion*, 15(1), 2020. <https://turkishstudies.net/files/turkishstudies/21b2a4c0-dade-4cd8-8c1c-26d9f9e79372.pdf>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyîn limâ tedammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. thk. Abdullâh b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl. *İ'râbü'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Saylan, Nesrişah. *İbn Cinnî'nin el-Muhteseb'inde Sahabeye Nisbet Edilen Kıraatler*. İstanbul: Nida Akademi Yayınları, 2020.
- Saylan, Nesrişah. "İbn Cinnî'nin el-Muhteseb Adlı Eserinde Şâz Kıraatlere Yaklaşım Metodunun İncelenmesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1. Haziran 2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2262534>
- Süyûtî, Celâlüddîn Ebû Bekr b. Muhammed. *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. Beyrut: ts.
- Şelebî, Abdülfettâh İsmâîl. *el-İhticâc li'l-kirâât*. Mecelletü Bahsi'l-İlmi ve't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Şelebî, Abdülfettâh İsmâîl. *Ebû Alî el-Fârisî*. Cidde: Dâru'l-Matbûâtî'l-Hadîse, 1989.

- Taberî, Ebû Cafer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullâh b. Hüseyin b. Abdullâh. *İ'râbü'l-kırââtî's-şevâz*. thk. Muhammed es-Seyyid 'Azzûz. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1417/1996.
- Ünal, Mehmet. "Bir Kıraat Terimi Olarak Hücetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi". *İslami Araştırmalar Dergisi*. 17/1, 2004.
- Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Yâkût el-Hamevî, er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ İrşadü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbâs. Beyrût: Darü'l-Ğarbi'l-İslamî, 1993.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1999.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri", *Şarkiyat Mecmuası VIII*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakât ve'l-âsâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: İSAM, 1995.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hâkâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Alî Muhammed Muavviz. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.